

Aynurə Dunay qızı Məmmədova⁹⁴
**ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV YARADICILIĞININ
BƏZİ XARAKTERİK CƏHƏTLƏRİ**

Giriş. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz dəst-xətti ilə seçilən sənətkarlardan biridir. Onun yaradıcılığı həm ədəbi janr, həm də məzmun baxımından geniş və əhatəlidir. Belə ki, ədib qələmini həm dramaturgiya, həm nəsr, həm də publisistik sahələrdə sınımış və hər birində də böyük uğurlara, ilklərə imza atmışdır. O, mövzu seçimində də həm forma olaraq müəyyənləşdirdiyi janrın, həm də dövrün, zamanənin tələblərini nəzərə almağı bacarmışdır. Bu məziyyətlərinə görə də onun qələmə aldığı nümunələrin hər birində novatorluq aramaq mümkündür. Bu mənada demək olar ki, sənətkarın yaradıcılığının mövzu dairəsi müxtəlifdir. Yaşadığı mühitdə şahidi olduğu elə bir problem yoxdur ki, onun əsərlərində bədii priyomlarla təsvir olunmasın.

Əsas hissə. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaşadığı dövr elə bir vaxta təsadüf etmişdir ki, həmin vaxt əli qələmli Azərbaycan ziyalıları, mütəfəkkirləri öz xalqının maariflənməsinə, işıqlı gələcəyə istiqamətlənməsinə can atırdılar. Bunun üçün yollar axtarırdılar. Kimi xalqının maariflənməsini dram əsərlər yazıb teatrlaşdırmaqda – səhnələşdirməkdə, kimi kiçik hekayə və felyetonlar yazmaqda, kimi məktəblərdə dünyəvi dərslərin təşkilində, kimi yeni tipli tədris ocaqlarının açılmasında və s. görürdülər. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əhatəsində cəmləşən ədiblərimiz əsasən kiçik hekayə, felyeton, publisistik əsərlər və dram əsərləri yazaraq xalqının daha sürətli maariflənməsinə ümid bəsləyirdilər. Ona görə də fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəldirdilər. Məhz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınan bir nümayəndəsi kimi Ə.Haqverdiyevin də yaradıcılığını bu sahəyə aid etmək olar. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, ədibin yaradıcılığında hekayə janrına xüsusi önəm verməsi heç də təsadüfi deyildir.

Deməli, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrı xüsusi yer tuturdu və ideya, estetik cəhətdən çoxçalarlıq və fəlsəfilikə sahib idi. Başqa sözlə, “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qələmə alınan hekayələrdə ideya estetik baxımdan çoxçalarlılıq, daxili fəlsəfi qatın zənginliyi, idealların təqdimində etnoyaddaş və poetik simvolikaya üstünlük verilmişdir” (3, s. 3). Bu fikirlərdən bir daha həmin dövrdə hekayə janrına üstünlüyün verilmə səbəbri aydınlaşır. Ə.Haqverdiyevin nəsr – hekayə yaradıcılığında bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Onlardan biri də onun hekayələrində dövründə mövcud olmuş dini fanatizmi tənqid atəsinə tutmasıdır. Bununla bərabər, onu da deyək ki, ədib ilk yaradıcılıq nümunələrində dinə, əsl dinə o qədər də pis münasibət göstərməyib. Lakin sonradan din xadimlərinin iç üzünü görməsi və həmin dövrdə dini məsələlərə yanaşma onun yaradıcılığına da təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, onun ilk əsərlərində dinə rəğbət bəsləməsi təsadüfi deyildir, çünki XIX əsrə qədər ədəbiyyatımıza nəzər salsaq, görürük ki, dinə böyük rəğbət, məhəbbət vardır. Ancaq XIX əsrdən başlayaraq din artıq tənqid hədəfinə çevrilməyə başladı. Bunu M.Abbasova belə izah edir: “XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan nəsrində dini mövzulara maraq artmışdır. Əlbəttə, bütün dövrlərdə ədəbiyyatda dinə maraq güclü olmuş, amma əvvəlki əsrlərdə din müsbət planda ədəbiyyatın təhlil obyektinə çevrilirdisə, XIX əsrdən etibarən bu münasibət fərqli tərzdə özünü göstərmişdir. Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən, kapitalist münasibətləri formalaşdıqdan sonra ölkə əhalisində milli ruh və şüurun intibah mərhələsi formalaşmışdır. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə çar Rusiyası məqsədli şəkildə həqiqi, bütün varlıqları ilə imana xidmət edən din xadimlərini aradan çıxarmış, onların yerinə həyat səhnəsinə fərdi maraqlarını dini maraqlardan üstün tutan din xadimlərini gətirmişdir. Tədrisən dinlə cəmiyyət və insanlar arasında ziddiyyət uçurum yaranmış, bəzi din xadimlərinin sayəsində din iman məsələsi olmaqdan çıxaraq dolanacaq vasitəsinə çevrilmişdir” (1, s. 32). Göründüyü kimi, həmin dövrdə dinə münasibətin dəyişməsinin əsasında siyasi maraqlar dayanırdı. Ona görə də din xadimlərinin məqsəd və məramları da tamamilə dəyişmişdir. Ə.Haqverdiyev kimi xalqını mövcud bəlalardan qurtarmağa çalışan sənətkarların yaradıcılığında həmin məsələlər ifşa olunurdu. Yəni “... Azərbaycan ədəbiyyatında haqqında danışılan dövrün nəsrində, xüsusən hekayələrində dini mövzu ilk növbədə milli gerçəklik, milli şüur və milli həyat tərzini faktı kimi işıqlandırılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bədii əsərlərdə həllinə cəhd göstərilən problemlər də sırf milli xarakterdədir” (1, s. 33). Bu baxımdan Ə.Haqverdiyevin hekayələrində qaldırdığı problemlər dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini aydın şəkildə göstərirdi. Həmin problemləri əsərlərində göstərməklə - yaratdığı obrazların simasında ümumiləşmiş tiplər yaratmaqla, onların dili ilə öz mütərəqqi ideyalarını doğma xalqına çatdırmaq istəyirdi. Onları qəflətdən oyatmaq naminə bir sıra əsəbi üsul və vasitələrdən yararlanırdı.

Bu deyilənlərə uyğun olaraq qeyd edək ki, məhz “Ata və oğul” hekayəsində yazıçı Hacı Xəlilin dilindən əslində bütün müsəlmanlara ibrət olacaq sözlər deyirdi: “Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən səvay, dünya xoşbəxtliyi də sənənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənə üstündən kəm olmaz. Oğul, cavansan, cavanlığın səhv və xatası olar, çalış xəta etmə. Əgər, xudanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səy elə heç kəsə sənə nə dilindən, nə əlindən və nə əməlindən ziyan dəyməsin. Bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyən və sənə pənahına qaçanı heç naümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsula kömək etmək yaxşı sifətlərin biridir” (2, s. 12). Göründüyü kimi, ədib atanın dili ilə sanki öz dövrünün adamlarına bir əxlaq, əsl din dərsi keçir. Bu baxımdan M.Məmmədovun da fikri ilə razılaşmaq olar. O yazır ki, ““Ata və oğul” özünün ideya məzmunu və əsas pafosu etibarlı ilə əxlaqi-didaktik hekayənin tələblərinə daha çox cavab verir və onu məhz bu istiqamətdə səciyyələndirmək daha doğru olardı” (4, s. 66). Onu da deyək ki, Ə.Haqverdiyev belə bir mövzuya müraciət edərkən onun bu cür ad seçməsi də

⁹⁴ BDU-nun magistrantı

təsədüfi ola bilməzdi. Yəni ki “Hekayə üçün belə sərlövhənin seçilməsi səbəbsiz deyildi, realist ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi “atalar və oğullar” məsələsi realist yazıçılar tərəfindən qələmə alınan sosial-əxlaqi problemlər arasında həmişə mühüm yer tutmuş, aparıcı ideya motivlərindən biri olmuşdur” (4, s. 63-64).

Bu hekayədən başqa, sənətkar digər əsərlərində də dini mövhumatı tənqid edir. İnsanları din adından istifadə edərək aldadan, onların malını, mülkini əlindən alan “din xadimləri” müəyyən priyomlarla ifşa olunur. Bu zaman ədib satirik və yumoristik üslulları əsas götürür. Belə ki, əsərdə təqdim etdiyi və onların əməllərini işfə edərək satirik üsul işə düşürdü. Yaradığı müsbət obrazların isə sanki halına acıyırdı, onların düşdüyü, yaşadığı mühiti təqdim edərək bəzən yumor üsulunu seçirdi. Ədibin yaradıcılığında yumoristik gülüşün mövcudluğuna diqqət çəkən M.Cəlil belə yazır: “Ə.Haqverdiyevin realist üslubundakı gözəl xüsusiyyətlərdən biri də şirin xalq yumorudur. Müdrik və ağıllı fikirləri zarafat, gülüş vasitəsilə maraqlı formada ifadə etmək xalq danışq dili üçün səciyyəvi cəhətdir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında tənqidi gülüş çox qüvvətlidir. Xalq idrakının bu cəhətini ədibin hekayələrində də aşkar görürük. Bu gülüş, müəllifin müxtəlif macəralar vasitəsilə doğurmaq istədiyi gülüş deyildir. Bu gülüş əsərlərdə təsvir olunan hadisələrdə, adamlarda, münasibətlərdədir” (5, s. 132). Bu o deməkdir ki, sənətkarın yaradıcılığını yumorsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Vurğuladığımız fikirlərin daha doğruluğunu sübut etmək üçün yazıçının zəngin yaradıcılığına müraciət etmək lazım gəlir. Belə ki, onun məşhur “Ovçu Qasım” adlı hekayəsindən oxuyuruq: “Qış gecəsi idi. Qasım kənddə isti buxarının kənarında başı açıq əyləşib bizim üçün söhbət edirdi. Buxarının içinə yığılmış palıd kötüyü çıtaçırt yanmaqda idi, samovar da bir tərəfdə segah oxuyurdu. Buxarının bir tərəfində bir böyük pişik dörd ayağını və quyruğunu uzatmış, xorultu ilə yatmışdı. Qasımın istəklili tulası “Gümüş” də qapının ağzında “şonqutma” əyləşib sahibinin söhbətinə qulaq asırdı. Bayırda şiddətli külək qarı səhra qumu tək havaya sovururdu, damın taxtalarının arasından keçdikdə fabrika borusu tək fit verirdi” (2, s. 279).

Ədibin dini fanatizmi və ictimai mühitin eyiblərini tənqid edərək yumoristik və satirik üsuldan sənətkarlıqla yararlandığı əsərlərindən biri də “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsəridir. Ə.Haqverdiyev bu əsərində həm maraqlı ədəbi priyomlardan, həm də xalq ədəbiyyatında mövcud olan müəyyən motivlərdən istifadə edərək dövrün eybəcərliklərini, din pərdəsi altında xalqı əzən firıldaqçıların dələduzluğunu tənqid atəsinə tutmuşdur. Həmçinin burda da sənətkar tipi öz dili ilə ifşa etmək kimi bir üsuldan istifadə edir və maraqlı mənzərələr yarada bilir. Həmin üsula bir nümunə olaraq əsərdən bir parçaya nəzər salaq: “Öz-özümə dedim: məgər mən Xristofor Kolumbdan əskik oğlanam; getdi Amerikanı açdı və ya Magellandan əskigəm ki, dünyanı dörd dəfə dolanıb, nə qədər bilinməz yerlər, cəzirələr tapdı. Doğrudur, yolda vəhşilər onu öldürüb bozbaş bişirdilər. Bu da onun öz taktikasıdır. Bir “ismi-əzəm” oxuyub onların gözlərinə üfürsəydi, hamısının gözləri tutulardı, o da yolu ilə düz çıxıb gedərdi. Kafir olduğundan ismi-əzəmi bilməyirdi. O idi ki, bəlaya uğradı” (2, s. 27). Buradan görünən budur ki, ədib Xortdanı öz dili ilə danışdırır və yumor və kinayə ilə onu özünün dedikləri ilə gülünc vəziyyətə salır. Guya ki, cəhənnəmdə qarşılaşdığı hansısa bir problemi nəse bir dua oxumaqla dəf edə biləcək. Bütşə bir nümunəyə nəzər salaq: “Bilirəm oxucular inanmayacaqlar, deyəcəklər: – Xortdan gedib cəhənnəmə, oradan ağzına gələn hədəyanı yazır. Cəhənnəm nədir, tamaşası nə ola? Mən oxucuları inandırmaq üçün bir neçə möhkəm and içməyə hazıram. Ancaq Qurana and içməyəcəyəm. İnanmazsınız; çünki müsəlman ki, Qurana and içdi, yəqin edin ki, yalan deyir. Mənim andları m möhkəm andlardır. And olsun Cəfərqulu xanın övladının ağzlarının tüpürçəyinə, and olsun Topal Seyidin barmağının qanına, and olsun dəşikli ağaca, qazaq qəbrinə, Xəlifəli ocağına, cındırılı pırə, Cicim ocağına, öskürək pırinə, and olsun Xorasan mütəvəlli başçısının anbarından çıxan şərab küplərinə, İmam Cümənin buğda anbarına, Bala keşişin tasına, Mirzə Qoşunəli Təbrizinin çarqlarına, dərviş Qırışmalqulunun dişsiz əfilərinə, yazdığım sözlərdə bir hərf qələt yoxdur; hamısı haqq sözlərdir” (2, s. 53). Yazıçının bu dediklərindən aydın olur ki, müsəlmanlar müqəddəs kitaba inanmırlar, Qurana and içmirəm ona görə ki, inanmayacaqlar. Buna görə də, ədib bütün pirlərə, müqəddəs hesab olunan ocaqlara and içir. Hətta öz andlarını Qurandan möhkəm andlar hesab edir. Sənətkarın bununla əslində göstərmək istədiyi başqa məsələdir, insanları həqiqi dinlə məşğul olmağa, onları dindən öz məqsədləri üçün istifadə edən yalançı ruhanilərə aldanmamağa səsləyirdi. Hətta əsərdə Fərman dili ilə belə deyir: “İndi mən yəqin etmişəm ki, axirət də yalandır! Doğru olsaydı, hamıdan qabaq ruhanilər, dünyaya fani deyənlər, dünya malına cəhənnəm odu deyənlər onu axtarardılar” (2, s. 112).

Nəhayət, qeyd edək ki, Ə.Haqverdiyev hər zaman novatorluğu ilə seçilən sənətkarlardan idi və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlığa başlayandan sonra davamlı olaraq orada çıxışlar edirdi. O, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adlı əsərini də jurnalda sistemli şəkildə çap etdirirdi ki, bununla da publisistik povest janrının əsası qoyulmuş oldu. Belə ki, 1906-cı ildən ilk nömrəsi nəşr olunmağa başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbiyyatımızda və publisistikamızda çox böyük xidmətləri oldu və dövrünün ən vətənpərvər simalarını özündə birləşdirdi. Onlar qısa müddətdə publisistikaya aid çoxlu janrlarda yazıb-yaratsalar da, publisistik povestin yaranması G.Babayevanın da qeyd etdiyi kimi (6) Ə.Haqverdiyevin adı ilə bağlıdır. 1907-ci ildən başlayaraq “Cəhənnəm məktubları” daha sonra isə “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” əsərləri ilə davamlı olaraq çıxış etməyə başladı. Publisistik üslubun yaranması ideya zənginliyi, forma və məzmun rəngarəngliyi yaratdı, eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının dilinin də sabitləşməsinə imkan verdi. Məlumdur ki, onlar daha çox lakonik ifadələrə, folklor nümunələrinə üstünlük verir, əsərlərini yazarkən oxucunu uzun-uzadı ifadələrlə yormurdular. Canlı, lakonik, incə xalq yumoru, ana dilinin şirinliyində yazmaq onların ən böyük amalı idi. Məhz Molla Nəsrəddinçilərin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ə.Haqverdiyev də jurnalın ənənəsinə sadıq qalmış bütün yaradıcılığını xalqına və onun tərəqqisinə həsr etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova M. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii simvol. (1900-1920), Bakı: Elm, 2011, 184 s.
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 408 s.
3. Quliyeva M. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan hekayəsinin poetikası. Bakı, 2021, 165 s.

4. Məmmədov, M. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2008, 184 s.
5. Mir Cəlal. Azərbaycanca ədəbi məktəblər (1905-1917) Bakı, 2004, 391 s.
6. <https://525.az/news/138924-molla-nesreddin-publistikasi-janr-ve-uslub-rengarengliyi>

Açar sözlər: Ə.Haqverdiyev, nəsr, hekayə, ictimai mühit, dini fanatizm, tənqid

Ключевые слова: А.Хагвердиев, проза, рассказ, общественная среда, религиозный фанатизм, критика

Key words: A.Hagverdiyev, prose, story, social environment, religious fanaticism, criticism

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığının bəzi xarakterik cəhətləri

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatımızda novator sənətkar kimi tanınan ədiblərimizdən biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və onun yaradıcılığının bəzi xarakterik cəhətlərindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığı həm ədəbi janr, həm də məzmun baxımından müxtəlifdir. Onun yazdığı əsərlərin əksəriyyətində novatorluq özünü göstərməkdədir. Sənətkarın əsərlərində qaldırılan problemlərdən ictimai mühitin və dini fanatizmin tənqidi daha çox diqqət çəkir. Burada bir neçə əsərdən konkret nümunələr gətirilməklə həmin problemlər şərh olunur, münasibət bildirilir. Xüsusilə də ədibin “Ata və oğul” hekayəsi və “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti təhlilə cəlb edilərək, dövrün eyiblərinin satirik və yumoristik priyomlarla tənqid olunduğu diqqətə çatdırılır.

Некоторые характерные черты творчества Абдуррагим Бека Хагвердиева

Резюме

В статье говорится об Абдуррахим беке Хагвердиеве, одном из наших писателей, известном как художник-новатор в нашей литературе, и некоторых характерных сторонах его творчества. Отмечается, что творчество А.Хагвердиева разнообразно как по литературному жанру, так и по содержанию. Большинство его работ новаторские. Среди проблем, затронутых в творчестве художника, большее внимание привлекают критика социальной среды и религиозный фанатизм. Здесь эти проблемы объясняются, а отношение выражается путем приведения конкретных примеров из нескольких работ. В частности, анализируются авторские повести «Отец и сын» и «Адские письма Хортдана», указывается, что пороки эпохи критикуются с сатирически-юмористического начала.

Some characteristic features of the work of Abdurragim Beka Hagverdieva

Summary

The article talks about Abdurrahim bek Hagverdiev, one of our writers, known as an innovative artist in our literature, and some characteristic aspects of his work. It is noted that the work of A.Hagverdiyev is diverse both in literary genre and in content. Most of his works are innovative. Among the problems touched upon in the artist's work, criticism of the social environment and religious fanaticism attract more attention. Here these problems are explained, and the relationship is expressed by giving specific examples from several works. In particular, the author's stories “Father and Son” and “Hell's Letters of Hordtan” are analyzed, it is indicated that the vices of the era are criticized with a satirical and humorous principle.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva